İslam ve Medeniyet Serisi: 4

AHLÂK

II. cilt
(Felsefe ve Din Bilimleri)

Editörler:
Doç. Dr. Mehmet Öztürk
Dr. Öğr. Üyesi Haydar Dölek - Dr. Öğr. Üyesi Esra Gülengül
Arş. Gör. Dr. Cemal Ural - Arş. Gör. Ersin Akdağ

FIRAT ÜNİVERSİTESİ 1975
ELAZIĞ BELEDİYESİ
T.C. ELAZIĞ VALİLİĞİ

İSLAM VE MEDENİYET SERİSİ: 4

AHLÂK

II. Cilt
(Felsefe ve Din Bilimleri)

Editörler:
Doç. Dr. Mehmet ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Haydar DÖLEK
Dr. Öğr. Üyesi Esra GÜLENGÜL
Arş. Gör. Dr. Cemal URAL
Arş. Gör. Ersin AKDAĞ

Kitap Dünyası

Ahlâk
II. Cilt

Felsefe ve Din Bilimleri
İslam ve Medeniyet Serisi: 4

Editörler:
Doç. Dr. Mehmet ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Haydar DÖLEK
Dr. Öğr. Üyesi Esra GÜLENGÜL
Arş. Gör. Dr. Cemal URAL
Arş. Gör. Ersin AKDAĞ

Genel Yayın Yönetmeni:
Mustafa ÇALIŞKAN

Bu kitapta yer alan bölümlerin ilmî ve fikrî muhtevası ile dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yolla çoğaltılamaz.

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
Yayın No: 783

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

TAKIM ISBN: 978-625-5980-92-2
II. CİLT ISBN: 978-625-5980-94-6

Kapak Tasarım: DİZGİMİZANPAJ.COM
Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ -** meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:
Fotokopi 99
Fevzi Çakmak Mh. 10742 Sk. No: 13/1
Karatay/KONYA
Sertifika No: **76711**

Aralık 2024 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları
Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4
Cağaloğlu – İSTANBUL
Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr
bilgikitapdunyasi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....5
İÇİNDEKİLER.....7

GİRİŞ

Sources of Moral Values in Islam..... 13
Himeur HOCINE

I. BÖLÜM
AHLÂK ÖĞRETİSİ

Fahreddin Râzî Düşüncesinde Ahlak İlmi..... 37
Dr. Öğr. Üyesi Sadi YILMAZ

İslam Ahlak Felsefesinde "İtidâl Teorisi" 51
Prof. Dr. İsmail ERDOĞAN - Doç. Dr. Mirpenç AKŞİT

Nörotik Açıdan Ahlaki Sorumluluğun İradi Temelleri..... 73
Dr. Öğr. Üyesi Ömer CERAN

Bandura'nın Ahlaki Uzaklaşma Kuramına Göre Toplumsal Kötülüklerin Psiko-Sosyal Yapısı: Madımak ve Filistin Örneği 81
Burhan BAŞARSLAN - Aynur ÜLGER BAŞARSLAN

Birinci ve İkinci Doğa Dikotomisinde Dinin Konumu: Câhız'da Ahlâkın İnşası.....103
Fatmanur ÖRSDEMİR

Hilmi Ziya Ülken'de Ahlakî Söylem.....119
Gülzemin BULUT

John Hick'e Karşı Teolojik Kapsayıcılık Bağlamında Karl Rahner'in Kurtuluş Anlayışı 132
Dr. Melek ÇALIŞIR ÖZTÜRK

مفهوم الأخلاق وأساسيات حقوق الإنسان في الإسلام 147

Dr. Abobaker Ali Mustafa Galaleddin

مركزية الاخلاق في نظرية الحضارة لمالك بن نبي 171

أ. د. عمار حلاسة

المقصد الحضاري لخلق العطاء 187

نزيه على محمد

بنية الخطاب القيمي في القرآن الكريم ودورها في التكوين الحضاري (الفرد والمجتمع والدولة) 201

Dr. Amjad SA'ADEH

جهود علماء المغرب الإسلامي في الدّرس الأخلاقي محمّد بن سحنون القيرواني التّونسي نموذجا (ت 256هـ) 223

د. قول معمر

II. BÖLÜM
MEDENİYETİN ÖĞESİ OLARAK AHLÂK

Yapay Zeka ve İslam Dünyası: Ahlaki Sorumluluk ve Toplumsal Fayda 241

Bilal DÜZBAYIR

الحضارة الإسلامية وسؤال أخلاقيات الطب 263

الدكتور بلبشير محمد

الأخلاق والحضارة العقل الأخلاقي العربي الجابري أنموذجا 279

Dr. Khaoula EZ-ZALZOULI

الأخلاق بين الفكر الإسلامي والفكر الليبرالي العلماني (دراسة مقارنة في المفهوم والمصدر والغاية) 289

أ.د. فرج حمد سالم الزبيدي

التقصيد الأخلاقي بين ضوابط الاعتداد ومناهج الاستثمار "قيمة العمل نموذجا" 307

Prof. Dr. Abdellatif BOUKENADEL

القيم الاخلاقية وأثرها في بناء الفرد والمجتمع دراسة تحليلية 329

فاضل أحمد حسين،أ.د - مثنى حميد شهاب،أ.م

III. BÖLÜM
AHLÂK EĞİTİMİ

Okulda Ahlak Eğitiminin İmkân ve Sınırlılıkları 343
Dr. Ahmet DÜZENLİ

Ahlak Eğitiminde Din Eğitiminin Rolü 353
Metin ERMİŞ

Ortaöğretim Öğrencilerinin Ahlak Okuryazarlık Düzeylerinin İncelenmesi 368
Hümeyra TARHAN - Osman YILMAZ

CHATGPT İle Din ve Ahlak Eğitimi Konusu Üzerine Bir Sohbet 387
Doç. Dr. Tuncay KARATEKE - Arş. Gör. Ramazan ERTEN

Glock ve Stark'ın Etkiler/Sonuçlar (Consequences) Denilen Dindarlık Boyutu İle İslam'ın İhsan Derecesi Arasındaki İlişkiler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma 407
Doç. Dr. Abdurrahman GÜNEŞ

IV. BÖLÜM
ETİĞE DAİR PROBLEMLER

الفلسفة وأخلاقيات الذكاء الاصطناعي 429
Prof. Dr. Malika MEDKOUR

أخلاقيات الذكاء الاصطناعي مبادئها ومخاطرها على مقاصد الشريعة الإسلامية 447
Fatima SBAA

İslam Ahlak Felsefesinde Ruh Sağlığı ve Ruhsal Hastalıkların Tedavisi: Devvânî Örneği 467
Doç. Dr. Emine TAŞÇİ YILDIRIM

Çağdaş Biyoetik Problemlerine Düalist Bir Yaklaşım: İbn Sinācı Bir Analiz 489
Dr. Ahmet ERKAN

Ahlak Eğitiminin Temel Bileşeni Olarak Ahlak Duygusu 509
Doç. Dr. Recep UÇAR - Dr. Tuba KURT

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Olmasının İmkân ve Sınırlılıkları 529
Prof. Dr. Tuğrul YÜRÜK

İSLAM AHLAK FELSEFESİNDE RUH SAĞLIĞI VE RUHSAL HASTALIKLARIN TEDAVİSİ: DEVVÂNÎ ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Emine TAŞÇİ YILDIRIM
Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Yalova/Türkiye
emine.tasci@yalova.edu.tr, ORCİD ID: 0000-0001-8520-8545

Giriş

İslam ahlak felsefesinin temel konusunu insan teşkil etmektedir. İnsan, ruh ve bedenden müteşekkil akıllı bir canlı olarak nitelenmektedir. Bu, düşünen akıllı varlık nitelemesi onun davranışlarının ahlakiliğini sağlayan en temel etmeni oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, akıllı olması beraberinde sorumluluğu ve ahlaki davranışı getirmektedir. İslam ahlak felsefesi de insanı ahlaklı yapan unsurlar nelerdir? Ahlaki erdemler nasıl kazanılır? Erdemsizliklerden nasıl kurtulunur? Ruhsal hastalıklar nelerdir? Bunların tedavisi için neler yapılabilir? vb. sorulara cevap aramaktadır.

İslam ahlak filozofları, insanın bedensel sağlığı kadar ruhsal sağlığına da önem vermek gerektiğini düşünmektedirler. Ruhun bedenden daha üstün olduğunu belirterek beden sağlığına verilen önemin çok daha fazlasının ruhun sağlığına verilmesinin gerekliliğini vurgulamaktadırlar.[1] Bunun için kendinden önceki İslam ahlak filozofları gibi Devvânî de nefsin güçlerinden, bu güçlerin bedende hangi fonksiyonları icra ettiklerinden, bu güçleri itidal düzeyinde tutmanın neden önemli olduğundan bahsetmektedir. İslam ahlak felsefesinde genel olarak itidalden uzaklaşmanın ruhsal hastalıkları ve erdemsizlikleri beraberinde getireceği düşüncesi hakim olduğu için Devvânî de birinci amaç olarak erdemleri kazanıp onların sürekliliğini sağlamak suretiyle ruh sağlığını korumayı hedeflemektedir. İkinci olarak ise bu

---

1 Detaylı bilgi için bk. Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları (Def'u'l-ahzân)*, çev. Mustafa Çağrıcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 61; Müfit Selim Saruhan, *İslam Filozofları ile Ruhsal Tıp* (Ankara: Fecr yayınları, 2021), 56.

amaca ulaşılmadığında yani ruhsal hastalıklar ortaya çıktığında ne gibi tedavi yöntemlerine başvurulması gerektiği konusu üzerinde durmaktadır.

İslam ahlak felsefesinde ruh sağlığıyla ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır.[2] Bu çalışmada ruhsal hastalıkların temel sebepleri, bu sebeplerin ortadan kaldırılması ve ruhsal hastalıkların tedavisine yönelik Devvânî'nin çözüm önerileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada ilk olarak İslam ahlak felsefesinde ruh sağlığından bahsedilecektir. Daha sonrasında Devvânî özelinde ruh sağlığının korunması ve ruhsal hastalıkların tedavisi ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1. İslam Ahlak Felsefesinde Ruh Sağlığı

Platon'dan itibaren tıp ilmi beden ve ruhsal tıp şeklinde ikiye ayrılmıştır. İlki, bedeni fiziki hastalıklara karşı korumayı ve bu hastalıkların üstesinden gelmeyi hedeflemektedir. Ruhsal tıp ise ruha yönelerek insanın manevi ve psikolojik sorunlarını çözmeyi amaçlamaktadır.[3]

Ruh sağlığı genel olarak "Kişinin kaygıdan, rahatsız edici, işlev kaybına yol açıcı semptomlardan uzak, içinde yaşadığı topluma, kendisine yüklenen rollere uyum sağlamış olmasıyla ve gündelik yaşamın beklentileriyle ve stresiyle normal sınırlar çerçevesinde başa çıkabilmesiyle tanımlanan bir ruhsal durum"[4] şeklinde tanımlanmaktadır. Hem insan hem de toplum açısından büyük öneme haiz olan ruh sağlığının korunması, sağlıklı bir yaşam sürmek ve sıkıntılarla baş edebilmek açısından önemlidir.

İlk İslam filozofu ve ahlakçısı olan Kindî, beden sağlığını koruduğu kadar ruh sağlığını korumaya da özen göstermek gerektiğini belirtmektedir. Bedenin yönetilen ve fani oluşunu, ruhun ise yöneten ve baki oluşunu vurgulamak suretiyle ruhu önceleyerek onun ıslahının bedeninkinden daha önemli olduğuna işaret etmektedir.[5]

İslam ahlak felsefesi içerisinde ahlak bağlamında ele alınan ruh sağlığı, genel olarak ruh sağlığını olumsuz etkileyen veya bozan şeyleri, özellikle de üzüntü ve korkunun tedavisi üzerinde durmaktadır.[6] Nitekim ruh sağlığıy-

---

2 Saruhan, *İslam Filozofları ile Ruhsal Tıp*; Mirpenç Akşit, "Celâleddin Devvânî'de Ruhsal Tıp", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/4 (2022), 1055-1072.

3 Müfit Selim Saruhan, "İslâm Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/1 (2006), 89.

4 Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), 646.

5 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 61.

6 Mustafa Çağrıcı, "Kindî'nin Def'u'l-ahzân Adlı Risalesi, Kaynakları ve Tesirleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-8-9-10 (1992 1989), 222-223; Emine

la ilgili ilk müstakil çalışmayı yapan Ebu Bekir Râzî, tıbbu'r-ruhanî'yi şu şekilde tanımlamaktadır: "Nefsani güçleri ifrat ve tefritten koruyup dengede tutmak üzere ortaya konan ve iknaya dayanan delillerden ibarettir."[7] Fârâbî, ruh sağlığını nefsin güzel fiillerde bulunması ve iyi işler yapması olarak tanımlarken; hastalığını nefsin sürekli olarak kötü iş ve fiiller yapma hali olarak açıklamaktadır.[8] Başka bir deyişle tıbbu'r-ruhanî, ruh sağlığını korumakla birlikte ruhu reziletlerden kurtarıp erdemlerle donatmayı hedeflemektedir.[9]

Kindî, ruh sağlığının bir bakıma ahlaka tekabül ettiğini, üzüntü, korku ve kaygı gibi durumların sağlığı bozucu etkisinden yola çıkarak tedavi edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunun için de ilk olarak sebeplerin tespitinin önemine işaret etmektedir.[10] Sebepler tespit edildikten sonra çözüm önerileri üzerinden ruhsal hastalıkların tedavisine yönelinmektedir.

Kindi, *Def'u'l-ahzân*'ında birtakım ruhsal hastalıklara üzüntü bağlamında işaret etmektedir. Bunlardan kurtuluş çarelerini hikayeler ve anekdotlar üzerinden açıklamaktadır. Fârâbî ise daha çok siyaset felsefesi içerisinde erdemler konusundan bahsederken erdemsizliklere yani dolaylı olarak ruhsal hastalıklara değinmektedir. İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlak*'ında nefsin hastalıkları ve tedavisini ayrı iki müstakil başlık altında ele almaktadır. İbn Sînâ ise *Risale fi'l-birr ve'l-ism* ve *İlm-i ahlâk* adlı eserlerinde ise daha çok nefsin güçleri, erdem ve erdemsizliklerden bahsetmektedir. Ruhsal hastalıkların tedavisine ilişkin net açıklamalar görülmemektedir. Nasîruddin Tusî'de İbn Miskeveyh gibi *Ahlâk-ı Nâsırî*'sinde nefsin sağlığının korunması ve nefsani hastalıkların tedavisini ayrı başlıklar altında ele almaktadırlar. Devvânî ise *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserinde İbn Miskeveyh'ten etkilenen Tusî'nin çizgisini takip etmektedir. Dolayısıyla ruhsal hastalıkların tedavisine yönelik detaylı açıklamaların İbn Miskeveyh ile beraber başladığını söylemek mümkündür.

Taşçi Yıldırım, *İslam Felsefesi ve Modern Psikolojide Ölüm Korkusu* (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 54.

7 Ebu Bekir Râzî, "Kitâbu'l-Tıbbu'r-Rûhânî (Ahlakın İyileştirilmesi)", çev. Mahmut Kaya, *Felsefe Risaleleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 100.

8 Fârâbî, "Fusûlü'l-medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)", çev. Hanifi Özcan, *Fârâbî'nin İki Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2005), 45-46.

9 Gülüşan Göcen, *Din Psikolojisi I* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 62.

10 Çağrıcı, "Kindî'nin Def'u'l-ahzân", 222-223.

Yukarıda zikredilen ahlak filozoflarının tamamına yakınının nefsani hastalıklardan korunmanın yolunun nefsin güçlerini itidal düzeyinde tutmaktan geçtiğini ve aklın kontrolünde bu iki gücü kullanmak gerektiğini vurguladıkları söylenebilir. Nitekim Devvânî de şehvet ve öfke güçlerini tahrik etmemek gerektiğini, bu güçleri zamanı geldiğinde harekete geçecek şekilde tabi seyrinde bırakmak gerektiğini dile getirmektedir. Aksi şekilde hareket eden kişinin yırtıcı hayvanı tahrik edip sonra onun saldırısından kurtulmaya çalışan kişinin durumuna düşeceğini ve akıl sahibi hiç kimsenin böyle bir şey yapmayacağını da sözlerine eklemektedir. İtidalin belirleyicisinin akıl olduğunu, ifrat ve tefritten kaçınmak gerektiğini söylemektedir.[11] Dolayısıyla ruh sağlığının korunmasının ve nefsani hastalıkların tedavisi için itidalin şart olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ne ifrada ne tefrîde düşmeden, sahip olunan nefsani güçler, gerektiği yerde gerektiği şekilde kullanılmalı ve insanın doğasındaki tabi seyrinden çıkarılmamalıdır.

Devvânî, İslam düşünürlerinin ahlak ilmi ile tıp ilmi arasında kurdukları bağlantıyı takip etmekte ve bu benzerlikten yola çıkarak ahlak ilmini ruhsal tıp olarak isimlendirmenin mümkün olacağından bahsetmektedir.[12] Ruhsal tıbbı kendi içerisinde bedensel tıpta koruyucu hekimliğe tekabül eden faziletleri koruma ve hastalıkların tedavisine tekabül eden ahlaki hastalıkları ortadan kaldırma şeklinde iki kısımda ele almaktadır.[13] Devvânî, ruhsal tıbbın mizacı, huyu itidale kavuşturma amacının olduğundan bahsetmekte ve mahir bir doktor nasıl ki bedendeki rahatsızlıklara neden olan dengesizliği itidale kavuşturuyorsa aynı şekilde ruhsal tıp doktoru da ruhsal hastalıkların tedavisi için mizacı itidale getirmesi gerekmektedir.[14] Ona göre ruhsal hastalıkların tedavisi için amaçlanan şeyin itidalden sapmış olan gücü tekrar itidale kavuşturmak olduğu söylenebilir.

---

11 Celâleddîn Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî: Levâmi'ü'l-İşrâk fî Mekârimi'l-ahlâk (Güzel Ahlak Hakkında İşrak Parıltıları)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 108.

12 Akşit, "Devvânî'de Ruhsal Tıp", 1061-1062; Harun Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 272.

13 Akşit, "Devvânî'de Ruhsal Tıp", 1061; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 103.

14 Nuriye Çakmak, "Ahlâkın Değişmesinin İmkânı Konusunda Celâleddin Devvânî'nin İslam Ahlâk Düşüncesine Katkısı", *Danişname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2023), 38.

2. Devvânî'de Nefsin Sağlığının Korunması

Devvânî, nefsin sağlığını korumanın asıl hedef olduğunu düşünmektedir. Bunun içinde birtakım önerilerde bulunmaktadır. Nefis erdemleri kazanınca bunu koruyup meleke haline getirmesi gerekmektedir. Ona göre bu, kötülerden uzak durup iyilerle oturup kalkıp arkadaşlık yapmakla mümkün olabilmektedir. Arkadaşın ahlakının kişinin ruhu üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu açıkça dile getiren Devvânî, ruh sağlığının korunmasını iyi arkadaş seçimine bağlamaktır. Ateşten kaçar gibi kişinin erdemleri kazanamayan ve erdemsiz hareketlerde bulunan insanlardan uzaklaşmasının gerekliliğini özellikle vurgulamaktadır.[15] Doğru arkadaş seçimi hem erdemlerin kazanılmasında hem de korunmasında kilit bir role sahiptir.

Ruh sağlığını korumanın aracı olarak teorik ve pratik güçler açısından kuvvelere güzel işlerin yaptırılması ve iyi fiillerin elde edilip geliştirilmesi gerekmektedir. Melekenin daha iyi ve yerleşik hale gelmesi ise alıştırma ve tekrar ile mümkün olabilmektedir. Gevşeme, ara verme ve tembellik yapma ise melekelerin zayıflamasına ve kaybolmasına sebep olabilmektedir. Devvânî, bunu bedensel riyazet olarak ifade etmekte ve riyazetin, beden sağlığından daha fazla ruh sağlığının korunmasına katkısının varlığından bahsetmektedir.[16] Erdemi kazanmak yeterli değil, sürekliliğini sağlamak için tekrar da büyük bir öneme sahiptir.

Devvânî sadece erdemlerin kazanmakla yetinilemeyeceğini hatta ondan çok daha zor olanın bu erdemleri korumak olduğunu belirtmektedir. Hedef hakiki mutluluk ve erdemler olunca birtakım sıkıntılara katlanmak, sabretmek ve gece gündüz çalışmak gerekmektedir. Boş işlerden, gurur ve aldanmaya sebep olucu şeylerden kaçınmak için zühd hayatını önermektedir. Zühd ve kanaat, mutluluğa giden yolda en önemli sermaye olarak görülmektedir.[17] Devvânî'ye göre zühd, "insanın zaruri miktarda dünyevi araç ve hazlarla yetinmesi ve lüks olan fazla geçimliğe iltifat etmemesidir."[18] O, İbn Miskeveyh'ten etkilenerek uzlete çekilenleri başkalarına yüklenmeleri sebebiyle eleştirmekte ve uzlete karşı çıkmaktadır.[19] Buna göre o, zühd ta-

---

15 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 103.
16 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 105.
17 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 106-107.
18 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 107.
19 Harun Anay, "Devvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/259.

nımıyla da tamamen dünyadan el etek çekmeyi kastetmediğini sadece ihtiyacı ölçüsünde olanla yetinmeyi tavsiye ettiği açıkça görülmektedir.

Devvânî, dünyaya meyletmenin ve boş şeyler peşinde koşmanın doğru olmadığını söylemekte ve bu düşüncelerini desteklemek üzere hadislerden, Davud (as.) ve Aristoteles'in sözlerinden örnekler vermektedir. Fazlayı talep etmenin beraberinde zahmet ve meşakkat getireceğini de belirtmektedir.[20]

Devvânî'nin ruh sağlığını korumak için ettiği tavsiyelerin başında iyi bir dost ve arkadaş edinmenin geldiği söylenebilir. Ebu Bekir Râzî'yle benzer şekilde Devvanî de dost edinmenin gerekliliği üzerinde durmakta ve erdemli ve bilgili bir dost edinmenin insanın görevi olduğunu düşünmektedir. Kişi dostuyla iyi bir ilişki kurduktan sonra ondan kendisine kusurlarını söylemesini istemeli ve onları düzeltme konusunda onun katkısından yararlanmalıdır. Kusurlardan kurtulma konusunda dostların birbirine yardımcı olması en önemli dostluk göstergesi olarak görülmektedir. Hatalarının dostu tarafından kendisine söylenmesi konusunda ısrarcı olmak gerektiği, sende kusur görmüyorum diyen arkadaşına, çekinmeden, sıkılmadan rahatça kusurlarını söyleyebileceği konusunda teşvik etmelidir. Kusurlarını, hatalarını veya eksiklerini söyleyen arkadaşına karşı bu söyleminden dolayı mutlu olduğunu açık bir şekilde göstermeli, ona teşekkür etmelidir. Ancak arkadaşının kusurlarını, hatalarını ona söylemeyen kimseden uzak durulması gerektiği ve onun düşmandan bile daha zararlı olduğu dile getirilmektedir.[21] İnsanın öz eleştiri yapma konusundaki eksikliği onun sahip olduğu kötü fiilleri görüp düzeltmesine engel olabilmektedir. Devvânî de Râzî'nin izini takip ederek iyi bir dost seçimini ruh sağlığı açısından yani erdemleri kazanma ve koruma noktasında çok önemli olduğunu hatırlatmaktadır.

3. Devvani'de Ruhsal Hastalıklar

Devvani, ilk olarak cismani tıptaki tedavi yöntemiyle ruhani tıp arasındaki tedavi yöntemleri arasında benzerlik olduğuna dikkat çekmektedir. Her ikisinde de hastalık zıddıyla tedavi edilmektedir. Dört tane erdemden ve sekiz tanede erdemsizlikten bahsedildiği ancak bunların erdemlerin tam olarak zıddı olmadığını belirtmektedir. [22]

---

20 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 107.

21 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 109-110. Ebu Bekir Râzî için bk. Râzî, "Kitâbu'l-Tıbbu'l-Rûhânî", 106.

22 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 110-111.

Tıbbın her iki türünde de ilk aşamasında teşhis yani sebep ve semptomların belirlenmesi, daha sonrasında tedaviye geçilmesi gerekmektedir. Devvânî öncelikli olarak insanın sahip olduğu temyiz, öfke ve şehvet kuvvelerine değinmekte ve bunlarda nicelik veya nitelik bakımından bir takım bozulma ve sapmaların olabileceğine zikretmektedir. Nicelik bakımından bozulma, itidalden uzaklaşmakla yani fazla veya eksik olma durumunda ortaya çıkmaktadır. Bahsedilen bu üç gücünün hastalıkları ifrat, tefrit ve nitelik bozulması şeklinde vuku bulmaktadır.[23]

Temyiz gücünün ifrat ve tefriti kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır. İfradı teorik ve pratik olmak üzere iki şekilde ele alınabilmektedir. Teorik anlamda temyiz gücünün ifratı, münakaşa ve araştırmalarda aklın sınırları aşıp aşırıya kaçmaktır. Bu, kişiyi araştırma ve kesinlik yolundan uzaklaştırmaktadır. Akıl gücünün pratik sahadaki ifratı ise tikel konularda hilekarlık ve cerbeze; tümel durumlarda ise deha diye isimlendirilmektedir.[24]

Temyiz gücünün tefriti teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırılır. Teorik kısmından çıkan tefrite durgunluk, donukluk ve ahmaklık denirken; pratik boyutu ahmaklık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gücün niteliksel bozulması ise zararlı ve yetkinliği elde etmeye engel olacak ilimleri öğrenmeye yönelmekle gerçekleşmektedir.[25]

Öfke gücü ise defetme veya itmeye yardımcı olan bir güçtür. Bu gücün itidalden uzaklaşıp aşırıya kaçmasından yani tefritinden kızgınlık, aşırı intikam hırsı ve sinirle parlama gibi durumlar ortaya çıkabilmektedir. İfrad durumundan ise kötümserlik, hamiyetsizlik, gayretsizlik ve kötü kalplilik meydana gelmektedir. Öfke gücünün bozulması ise anormal bir intikam ve yersiz bir hışma kapılmadır. Bu durum, yersiz bir şekilde öfke gerektirecek bir durum vuku bulmamasına rağmen güçsüz olan hayvan veya insanlara hınçla yönelme (vurma vb.) şeklinde gerçekleşmektedir.[26] Günümüzde bu niteliksel bozulmanın çokça görüldüğü söylenebilir.

Şehvet/cezb gücü yani çekme ve arzu gücünün ifratı, yeme-içme ve şehvet düşkünlüğüdür. Çekme kuvvetinin tefritinden ise zaruri ihtiyaçları giderme ve geçimini sağlama konusunda tembellik ve neslin devamının sağlama yönünde çaba göstermemek yani şehvet donukluğu doğmaktadır. Ni-

23 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 111.
24 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 111.
25 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 111-112.
26 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 112.

teliksel bozulmada ise akli istihsan sınırları dışında çıkarak toprak ve kömür yemek ya da kadınlarla değil erkeklerle cima etmek şeklinde kendini gösterebilmektedir.[27]

Bu bahsedilen üç güçten kaynaklanan hastalıkların temel ve basit hastalık cinsleri olduğunu dile getiren Devvânî, bu hastalık türlerinin birleşmesi sonucunda birçok farklı nefsani hastalığın ortaya çıkabileceğini ancak hepsinin kaynağının yukarıda zikredilen bu üç gücün ifrat, tefrît ve niteliksel bozulmasından kaynaklı hastalıklar olduğunu dile getirmektedir. Diğer hastalıkları bilmenin yolu bu basit ve temel hastalıklara vakıf olmaktan geçmektedir. Ayrıca bu hastalıkların başka müzmin hastalıkların da kaynağı olduğuna vurgu yapan Devvânî, dolayısıyla yukarıda zikredilen hastalıklar çok kapsamlı ve genel olduğu için onları tedavisi hayati bir öneme sahiptir.[28] Devvânî, temel ruhsal hastalıkları belirlemeyi tercih etmekte ve bu basit hastalıkların çözüme kavuşturulmasıyla beraber birçok ruhsal hastalığın da tedavisinin mümkün olabileceğini belirtmektedir.

Erdemsizlikler, başka bir deyişle ruhsal hastalıklar genellikle itidalden ayrılıp ifrad ve tefrite kaçmanın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Devvânî, diğer ahlak filozoflarından farklı olarak ilk defa ifrat ve tefritin yanına niteliksel bozulmayı (sapma/redâet) ekleyen Tusi'yi takip ederek üçlü bir sınıflama yapmaktadır.[29] Başka bir deyişle ruhsal hastalıkların sadece itidalden ayrılmaktan kaynaklanmayacağını kimi zaman insanın nefsani güçlerindeki niceliksel bozulma haricinde niteliksel bir bozulmanın da olabileceğini söylemektedir.

Nefs ve beden münasebetine vurgu yapan düşünürümüze göre, hastalığın neyden kaynaklandığını tespiti önemlidir. Eğer ki bu meleke, kötü mizaç ya da terkipten kaynaklanıyorsa bedensel tıbbın tedavi yöntemleri yani gıda tasarrufu, ilaç kullanma, zehir veya dağlama, kesme gibi uygulamalara başvurmak gerekmektedir. Bu meleke, kötü fiiller yapmayı alışkanlık haline getirmekten kaynaklanıyorsa o durumda da ruhani tıbbın tedavi yollarına başvurulmalıdır. Bedensel tıpta başvurulan yöntemler benzer şekilde ruhani tıpta uygulanmaktadır. Bunlardan birincisi olan gıdada tasarruf, ahlakı

---

27 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 112.

28 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 112-113.

29 Zübeyir Bulut, "Celaleddin Devvânî'nin İslam Ahlak Felsefesindeki Yeri", *Danişname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2021), 57; Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 149.

güzelleştirmek, ıslah etmek, erdemsizlikten uzak durulma ve güzel davranışları tekrar etme şeklinde gerçekleşmektedir. İkinci olarak ilaç kullanma ise kötü huy ve davranış sebebiyle nefse ilişen hastalıktan kurtulmak için bunları düşünüp kaçınmasını sağlamak üzere fikri, sözlü ve fiili olarak kişiyi kınama ve azarlamaktır. Üçüncü olarak zehir tedavisine gelince nefiste yer edinmiş erdemsizliklerden kurtulmak için erdemsizliğin sebep ve araçları olan erdemsizlikler devreye sokulmaktadır. Dördüncü olarak dağlama veya kesme tedavisine gelince bu ruhsal hastalıkta ceza, ağır sorumlulukların yüklenilmesi, perhizler ve zor riyazetle gerçekleştirilmektedir. Böylelikle o kuvvenin zayıflaması ve boyun eğmesi sağlanmaktadır. [30] Devvânî, genel tedavi yollarına ilişkin bu açıklamasıyla hem bedensel tıp ile ruhsal tıp arasındaki kopmaz bağa işaret etmekte hem de sebeplerin tespitinin her ikisi için önemine ve doğru tedavi yönteminin uygulanması için gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca tedavi yöntemlerinde de bir tedriciliğin varlığından söz etmek mümkündür. Devvânî her bir gücün hastalıklarını tek tek ayrıntılı bir şekilde ele alıp çözüm önerileri sunmaktadır. İlk olarak temyiz gücünün hastalıkları ve tedavisi ele alınacaktır.

3.1. Temyiz gücünün hastalıkların tedavisi

Devvani, temyiz gücünden kaynaklanan hastalıkların çok olduğunu ancak kendisinin en korkunçlarından olan şaşkınlık, basit cehalet ve birleşik cehalet yani katmerli bilgisizliği ele alacağını belirtmektedir.[31]

Şaşkınlık, gizli konular ve ince meselelerle karşılaşıldığında bir tarafı seçememekten kaynaklanmaktadır. Burada kişi mantığın temel kurallarını dikkate alarak iki çelişik önermenin aynı anda kabulünün imkan dahilinde olmadığını birinin hak diğerinin batıl olduğu üzerinde düşünülmelidir. Doğru olduğu düşünülene yönelip öncüller ona göre mantık kuralları çerçevesinde açıklanmaya ve doğru-yanlış birbirinden ihtiyatlı bir şekilde ayırılmaya çalışılmalıdır.[32] Temyiz gücünden kaynaklı olması hasebiyle doğruya en yakın olan tercih edilip mantık kuralları yoluyla doğru olana ulaşılma gayreti içerisinde olunmalıdır.

İkinci hastalık olan basit cehalete gelince düşünürümüz bunu, "kişinin bir şeyi bilmediği halde bildiğine inanmadan sahip olduğu bilgisizlik"[33]

---

30 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 113.
31 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 114.
32 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 114.
33 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 114.

şeklinde tanımlamaktadır. Bu tür bilgisizliğin ilim ve bilgi öğrenmenin gerçekleşmesi için şart olması sebebiyle yerilmediğini ifade eden Devvânî, ne zamanki kişi bilmediği halde bildiğini zanneder o durumda öğrenme gerçekleşmez ve bu hastalığın tedavisi gerekir. Bunun tedavisi için insanın diğer varlıklardan özellikle hayvanlardan bilgi, ilim ve akıl gücüyle farklı olduğunu açık olarak bilmesi lazımdır. İnsanı insan kılan bu süslerden mahrum olanın hayvandan daha aşağı bir seviyeye inmesi söz konusudur. Cahillerin hayvandan daha aşağı seviyede olduğunu belirten Devvânî, ilimsiz hiçbir erdemin tam olmayacağı konusunda akıl ve nakil ehlinin ittifak içerisinde olduklarını zikretmekte ve bu fikrini desteklemek üzere yani ilim öğrenmenin önemine işaret eden Kuran'dan ayetler ve hadislerden örnekler vermektedir.[34] Basit cehalet, ilme teşvik edici olduğu için ilk aşamada bir hastalık olarak görülmemektedir. Ancak kişi ne zaman ki bilmediğini bildiğini zannederse o durumda ilimle tedavi edilmesi gerekmektedir. İnsan olmanın gereği olarak kişi cehaletten kurtulma yönünde çaba göstermelidir.

Akıl gücünün niteliksel bozulmasından doğan ruhsal hastalık olan cehl-i mürekkeb yani katmerli bilgisizlik, bilmediğini bilmeme durumuna tekabül etmektedir. Kişi alim olduğunu düşür ve bilgisizliğini farkında değildir. Ruh doktorlarının cehl-i mürekkebi tedavide aciz kaldıklarını belirten Devvânî, bu kişilerin bilgi sahibi olduklarına olan inançları sebebiyle ilmi talep etme ve kazanmaların söz konusu olamadığını belirtmektedir. Bunun için tek tedavi yolunun hakkın batıldan tam olarak üstünlüğe sahip olduğu matematik ilimlerle meşgul olmak suretiyle kişinin boşluk ve eksikliklerinden haberdar olması ve katmerli bilgisizlikten basit bilgisizliğe dönüşü mümkündür.[35]

Temyiz gücünden ifrat, tefrîd ve niteliksel bozulmasından kaynaklanan hastalıkların tedavisinin başında kişini ilimle meşgul olması, mantık kurallarına hakim olması, özellikle de birleşik cehalete düçar olup bunu farkında olmayanları için cahilliklerini farkına varmaları için matematik gibi kesin ilimlerle meşgul olmaları tavsiye edilmektedir.

3.2. Defetme veya Gazabi Güçten Kaynaklanan Nefsani Hastalıkların Tedavisi

Devvânî, defetme kuvvetinin kullanımında ifrata kaçıldığında öfke, tefride gidildiğinde korkaklık hastalığının ortaya çıkacağını belirtmektedir.

---

34 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 115-116.

35 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 116.

Niteliksel bozulmasından ise korku ortaya çıkmaktadır. Devvânî, korkuyu özellikle de ölüm korkusunu detaylı bir şekilde ele almayı tercih etmiştir.[36]

Öfkenin, ruhi bir nitelik olduğunu, kaynağının intikam şehveti olduğunu belirtilmekte ve ancak bu güçte aşırıya kaçıldığında aklın gölgeleneceğini söylenmektedir. Nasihat ve nehyetmenin fayda sağlamadığı böylesi bir halde durum değiştirmenin faydalı olacağı ifade edilmektedir. Burada düşünürümüz oturanın ayağa kalkmasının, kalkanın oturmasının ya da peygamberimizin tavsiye ettiği şeyleri hatırlayarak abdest almasının veya uyumasının fayda sağlayabileceğinden bahsetmektedir.[37] Nitekim günümüzde öfke anlarında uygulanabilecek yöntemler içerisinde derin nefes almak ve hareket etmek yer almaktadır.[38]

Tedavi için sebeplerin tespiti önemli olduğu için Devvânî, öfkenin sebeplerine şu şekilde değinmektedir:

"Birincisi ucub, yani kendini beğenme, ikincisi övünme, üçüncüsü çekişme, dördüncüsü inatçılık, beşincisi şaka, altıncısı tekebbür, yedincisi istihza, sekizincisi vefasızlık, dokuzuncusu haksızlık, onuncusu ise güzel ve değerli şeyleri elde etmek için yarışmadır. Öfke hastalığı için araz olan ekler vardır. Bu ekler yedidir: Birincisi, pişmanlık, ikincisi dünya ve ahirette mükafat beklentisi, üçüncüsü dostların düşmanlığı, dördüncüsü rezil ve erdemsizlerin alay etmesi, beşincisi düşmanların şamatası, altıncısı mizacın değişimi, yedincisi bu durumda iken üzülme."[39]

Öfke durumunu bir saatlik bir cinnet hali olarak gören Devvânî, öfkeli bir mizaca sahip olan insanların aşırı hararete eğilimli olduklarını belirtmektedir. Bu mizacın kalıcı olması durumunda ise yırtıcı hayvansal bir cinnetin söz konusu olabileceğinden bahsedilmektedir.[40] Düşünürümüz öfkenin tedavisinin yukarıda bahsedilen sebepler ve araçların def edilmesiyle mümkün olacağını ifade etmektedir. İlk sebep olarak zikredilen kendini beğenmişliğin tedavisi, kişinin eksikliklerini ve kusurlarını görmesi, kendisi-

---

36 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 117; Bulut, "Devvânî'nin İslam Ahlak Felsefesindeki Yeri", 57.

37 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 118.

38 Dinçer Kocalar, *Gençlere Yönelik Öfke Yönetimi Becerileri Eğitim Kitapçığı*, 2024, 27; *Kitapçık III 9-13 Yaş Grubu İçin Etkinlikler/Psikososyal Destek Uygulama Rehberi* (Erişim 28 Ekim 2024), 101.

39 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 118.

40 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 118.

nin sahip olduğu yetkinliğe başkalarının da sahip olabileceğini unutmamasıdır.[41] Sebeplerin ortadan kaldırılmasıyla öfke tedavi edilebilmektedir.

Öfkenin en önemli sebeplerinden olan övünmeye gelince Devvani; mal, güzellik, makam ve soy gibi bedensel veya harici mutluluklarla övünmenin yanlışlığına dikkat çekmekte ve kişinin bunların gerçek anlamda sahibi olmadığı ona çeşitli şiirler, anekdotlar eşliğinde hatırlatılmaktadır.[42] Devvânî, bunların kişiye ait kalıcı şeyler olmadığına, elden gideceğine kişinin idrak etmesiyle öfkesini kontrol edebilmesinin mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Öfkenin bir diğer sebebi olan çekişme ve inatçılığa gelince, bu yakınlaşma ve kaynaşmaya zarar vermekte ve kötülüklerin en kötüsü olan nizam-ı alemin kalkmasına sebep olabilmektedir.[43] Devvânî, bunun için ne yapılabileceğine değinmeden sadece bu sebebin vereceği zarara işaret etmektedir. Çekişme ve inatçılıktan kaynaklanan öfke, alemdeki nizamı bozucu, birliği zedeleyici bir duruma sebebiyet verebilmektedir.

Tekebbüre gelince ucuba yakın bir anlamı olmakla birlikte ucubta kişi kendisinde olmayan özellikleri kendisinde var olduğuna, mükemmelliğine inanmaktayken; tekebbürde ise inanma yerine başkaları karşısında bunların var olduğunu iddia etmek vardır.[44] Devvânî, tedavisinin ise şu şekilde düşünmekten geçtiğini söylemektedir: "Onun tedavisi, geçite iki kez bevleden kişinin kendisini nasıl tekebbüre layık gördüğünü düşünmesidir."[45] İnsan ihtiyaçlı bir varlık olduğunu hatırlayıp kibirden kurtulmalıdır.

Bir diğer sebep olan istihzaya yani alaya gelince bu mal, makam, servet gibi şeylere elde etmek için çabalayan insanın huyudur. Devvânî, hadislerden alıntı yaparak dünyada istihza yapan insanların cennet kapısına çağrılıp o kapıların yüzlerine kapatılıp onlarla alay edileceğini söylemektedir. [46] Bunu düşünerek insanın bu huydan vazgeçmesi gerektiğini hatırlatmaktadır.

Vefasızlık ve hainlik de makam, mal gibi şeylerden kaynaklanır. Hıyanet, erdemsizlerin erdemsizliği olarak kabul edilen, akıl sahibi insanların güzel ve makul görmediği bir durumdur.[47] Haksızlık da öfkenin sebeple-

41 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 116.
42 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 120-122.
43 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 122.
44 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 122.
45 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 122.
46 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 123.
47 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 123.

rinden biri olup zulmü intikama dönüştürmeden kaynaklanır. Akıllı insanın intikama başvurmaması ve affedici olması gerektiğine işaret edilmektedir.[48]

Değerli bir şeyi elde etmek için rekabet de öfkenin sebeplerinden biri olarak zikredilmektedir. Padişah, devlet adamları gibi toplumun ileri gelenlerine kadar orta halli insana da rekabet yakışmamaktadır. Bundan sakınmak gerekmektedir. Değerli şeylerin insanda kalıcı olmadığı, zaman geçtikçe durumların değişim, dönüşüm ve geçiş halinde olduğu unutulmamalıdır. Dünyevi şeylerin elimizden kayıp gideceğin gerçeğini unutmamak gerekmektedir. Devvânî burada, daha önce filozoflarca da zikredilen padişah ve değerli küresi örneğini vermekte ve kaybolup yok olmaya mahkûm olan dünyevi şeylere meyletmenin insanı üzüntüye sevk edeceğini hatırlatmaktadır.[49] Bu geçici değere sahip şeylere ulaşmak için rekabete girip öfkelenmek insanı hüsrana ve üzüntüye sürükleyebilmektedir. Ancak her şey geçici diyerek hiçbir şey yapmamak da doğru değildir. Yaşanılan olumsuz durumların geçici olduğunu idrak ederek sabretmek öfkeliyken yapılacak olan hatalardan insanları koruyabilir.

Özetle Devvânî, öfkenin tedavisinin kolay olması için itidal ve denge süsüyle kişinin kendini süslemesi gerektiğini salık vermektedir. Nitekim öfke, sırat-ı müstakimden çıkmak ve zulüm olarak görülmekte, öfkenin insanı türlü dengesizce hareketlere (denize, mehtaba öfkelenmek, ayı hicvetmek) sevk edebileceği belirtilmektedir.[50]

Öfkenin tedavisi için öncelikle sebepler ortadan kaldırılmalıdır. Sebeplerin çoğunluğu mal, servet, soy gibi geçici şeylerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla tedavi için bu gerçeğin idraki gerekmektedir. Geçici şeylere meyletmenin insanı üzüntüye sevk edebileceği unutulmamalıdır. Bunun içinde insanın aklı bir muhakemede bulunup kendini öfkelendiren durumu ve sebebi tahlil etmesi gerekmektedir.

Devvânî, öfkenin sebeplerine ve bunlara yönelik çözümlere kısaca değindikten sonra öfkenin zıddı olan ödleklik ve korkaklığı ele almaktadır.[51] Öncelikli olarak korkaklığın sebebini tespit etmeye çalışıp şunları söylemektedir:

---

48 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 124.
49 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 124-126.
50 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 126-127.
51 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 128.

"Nefsin zilleti, kötü hayat, onun hukukunda insanların fasit tamahkarlığı, bütün mutluluklardan ümidi kesmenin menşei olan rahat sevgisi, tembellik, işlerde sebatsızlık gibi reddedilmesi gerek işaretler; zalimlerin ona zulümde karar kılması, nefis ve ailede suçlara rıza, karından çirkin şeyler duyma, iftira, ar ve hayanın zahir olduğu şeye sahip olmama utancı ve önemli işleri bırakma gibi özellikler, bu hastalığın ayrıt edici alametleridir."[52]

Sebeplerin ortadan kaldırılması suretiyle uygulan tedavinin korkaklık için de geçerli olduğunu dile getiren Devvânî'ye göre; korkaklığın donukluğun kötü bir şey olduğunu nefse hatırlatmak, öfkenin harekete geçirilmemesi durumunda karşılaşılacak zararların düşünülmesi gerekmektedir. Aynı zamanda yaratılışa yerleştirilmiş olan bu gücü itidal düzeyinde kullanmak, gerekli yerlerde uyarıp harekete geçirmek gerekmektedir. Bunun için sürekli üflenerek tutuşturulan ateş misali, kendisine zarar vermeyeceği konusunda itimat ettiği insanlarla kişinin tartışması ve çekişmeye girmesi bu gücünü harekete geçişini sağlayabilmektedir.[53] Ayrıca Devvânî, bir takım filozof ve hikmet ehli kimsenin de tehlikelere ve zorluklara katlanma melekelerini geliştirmek üzere savaş meydanlarına gittiklerinden, deniz dalgalıyken gemiye bindiklerinden de örnek vererek[54] öfke gücünü harekete geçirilmesinin bu yollarla mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Korkaklıktan sonra ele alınan bir diğer mesele ise korkudur. "Korku, nefsin kendisine bir kötülüğün erişeceğini anlayıp da engellemeye gücü yetmediğinde meydana gelen ruhsal durumdan ibarettir"[55] diyen Devvânî, kişinin bu kötülüğü def etmeye gücü yettiği takdirde bu korkudan kurtulmasının mümkün olabileceğini belirtmektedir. Korkunun gelecekte mümkün ya da zaruri olan bir durumdan kaynaklanabileceğini ancak bu durumlardan hiçbirinden korkmanın akıl karı olmayacağını belirtmektedir. O, akıl sahibi kimse kendisine korkunun ilişmesine izin vermez, kendisinden kaynaklanıyorsa korkunun ve üzüntünün sebebi olan şeyden kaçınmalı ya da olabilecek şeyden zaruri bir durum olduğunda ve bunun engellenmesi mümkün değilse o durum gerçekleşmeden korku ve acı çekmenin anlamsız olduğunu söyleyerek[56] Kindî'nin izini takip etmektedir.

---

52 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 128-129.
53 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 129.
54 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 130.
55 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 130.
56 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 131.

Ölüm korkusunu özel bir başlık altında ele alan Devvânî, ölümün bir yok oluş olmadığına dikkat çekmekte ve beka alanına geçiş için bir yol olduğuna işaret etmektedir.[57] İlk olarak ölüm korkusunun sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: "Ölümün hakikatini bilmemekten, ölüm konusundan cahil olmaktan ve ölümün zati bir yokluk olduğu vehmetmekten, ya ölümü haber verdiği zannedilen bir elemden ya da ölüm sonrasındaki durumumuzla ilgili olduğu düşünülen bir noksanlıktan kaynaklanır."[58] Bahsedilen bu sebeplerin hepsine akıl nazarıyla bakıldığında korkunun yersiz olduğunun ortaya çıkacağı dile getirilmektedir.

Ölümü ele alırken öncelikli olarak insanın nasıl bir varlık olduğuna işaret eden Devvânî şunu söylemektedir: "Allah insanı kesif cisim yani ceset, uykuda gezip dolaşan latif cisim ve bu ikisi arasında rabıta olan ruhtan mürekkep olarak yaratmıştır. İnsanın kesif cesedini adetlere (fiziki yasalara) bağlı kılmış… Latif bedeni ise (fiziki yasalara bağlı olmayacak şekilde) harikulade kılmıştır. Bu yüzden ona hiçbir şey imkansız değildir."[59] Ölüm, ruhun bedenle olan münasebetini kesme anlamına gelmektedir. Ayrıca Devvânî, "insanın ölmek (yok olmak) için değil, ebed için yaratıldığını"[60] belirtmektedir. Ölüm insan varlığının tamamlayıcısıdır, insan akıllı ve ölümlü bir canlıdır. Ölümle ilgili elemden kaynaklı olan korkuya gelince Devvânî, elemin hayat vasıtasıyla cismani olan beden için geçerli olduğunu söylemektedir. Üçüncü olarak ölümü bir eksiklik olarak görmek akli bir noksanlıktan kaynaklanmaktadır. Nitekim insan, ölümlü bir canlı olup tamlığa ulaşması ölüm ile gerçekleşmektedir. O, akli hayatı tercih etmenin ve yetkinliği arzulamanın gerekliliği vurgulanmaktadır. Öldükten sonra cezalandırmadan kaynaklı bir korku varsa kişiye düşün kötü fiillerden uzak durmaktadır. Sevdiği ve değer verdiği şeylerden ayrılmadan dolayı ölümden korkmaya gelince Devvânî'ye göre bu üzüntüyle ilgili olup başka bir başlık altında ele alınmalıdır.[61]

Devvânî, İbn Miskeveyh ve İbn Sînâ'nın yolunu takip ederek Hz. Ali'den sonra 400 yıl boyunca bütün insanların yaşadığını farz edersek bu durumun

---

57 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 131.
58 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 132.
59 Celaleddin Devvânî, "İnsanın Hakikati", çev. Muhit Mert, *Dinî Araştırmalar* I/2 (1998), 209-210.
60 Devvânî, "İnsanın Hakikati", 207.
61 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 132-133.

doğabilecek sıkıntıları üzerinden ölümün bir hikmet ve nimet olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. İnsana düşen, geçici lezzetlerden yüz çevirip daimi mutluluğu amaç edinmek ve ebedi lezzetler peşinde koşmaktır. Ölmeden önce ölmeyi başarmalı yani tabi ölümden önce iradi ölümü gerçekleştirmelidir.[62] Ölüm korkusuyla ilgili Devvânî'nin kendinden önceki filozofların ortaya koyduğu çözüm yollarını büyük ölçüde aynıyla aktardığı görülmektedir.

3.3. Şehvet Gücünden Kaynaklanan Nefsani Hastalıkların Tedavisi

Cezb, çekme kuvveti diye isimlendirdiği şehvet gücünden kaynaklanan birçok hastalığın varlığından bahseden Devvânî, bunların en kötülerini yani şehvette ifrat, tembellikte ifrat, hüzünde ifrat ve hasette ifrad olmak üzere dört başlık altında değerlendirmiştir.[63] Devvânî, bunların hangi kategorilerde yer aldıklarını belirtmemekle beraber onun ifadelerinden yola çıkılarak şehvet düşkünlüğünün ifrata, tembelliğin tefrite, üzüntü ve hasedin niteliksel bozulmaya tekabül ettiği söylenebilir.[64]

Aşırı şehvet, aşırı yeme-içmeye yönelmekten kaynaklanabilir. Burada Devvânî, tabiplerin yeme-içme konusunda ifrata kaçmanın tabipleri göre bütün hastalıkların sebebi olarak gördüklerini belirtmektedir. Aynı şekilde kadınlara aşırı düşkünlüğün de bedensel hastalıklara, akli fesada ve birçok olumsuz duruma mahal vereceği de ifade edilmektedir. Şehvet gücünün aklın hakimiyetine girmesi, nefsin hevâ ve hırsa teslim edilmemesi gerekmektedir. İtidal ölçüsünde bu gücü harekete geçirilmesiyle kişi, bahsi geçen kötülüklerden korunabilmektedir.[65] Aşırı şehvet konusunda Devvânî'nin, hem bedensel hem de ruhsal birçok hastalıklara sebep olabileceğine dikkat çekmek suretiyle tedavi yolu olarak itidalde kalmayı tavsiye ettiği görülmektedir.

Aşkın şehvetin hastalıkları arasında olduğunu belirten Devvânî, aşkı hayvani ve ruhi aşk olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Şehvetin ifratını teşkil eden hayvani aşktır. Nitekim ruhani aşk, erdemler arasında yer almakta-

---

62 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 34-36. Diğer filozoflarla olan benzerliği için bk. Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*; İbn Sînâ, "Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi", çev. M. Hazmi, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi; Namaz Risalesi* (İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, 1959); İbn Miskeveyh, "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu", çev. İbrahim Aslan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 327-332.

63 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 136.

64 Bulut, "Devvânî'nin İslam Ahlak Felsefesindeki Yeri", 57.

65 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 137-138.

dır.[66] Hayvani aşkta organlara ve onların uyumuna meyil varken; ruhani aşkta hareketlere ve kelimelere bir yönelim vardır.[67] O, filozofların, zihnin zindeliği ve ruhun letafeti için gerekli olan şeylerin başında iffetli aşkı zikrettiklerini ve sûfî şeyhlerin talibi aşk ile irşad yolunu seçtiklerinden bahsetmektedir.[68] Bu iki aşk ayrımı önemlidir ki aşk kalıcı olana yönelikse insana fayda sağlarken; geçici olana yöneldiğinde bir takım ruhsal hastalıklara sebep olabilmektedir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki şehvet yani arzu gücü, insanın bedeninin temel ihtiyacı olan yeme-içme veya cinsel isteğin karşılanması için ona verilmiştir. Dolayısıyla amacın, bu gücün tamamen ortadan kaldırılması değil itidal düzeyinde tutulması olduğu gerçeği unutulmamalıdır.

Devvânî, şehvetin istilasına uğrayan bireyi tedavi etmek üzere aşağıdaki önerilerde bulunulmaktadır:

"Bu hastalığın tedavisi, o şahsın düşünmeye odaklanması, dakik ilimlerle, ince ve güzel sanatlarla meşgul olması, bu ilim ve sanatlarla ilgili olarak fazla düşünme ve fazla çalışma zorunluluğu olduğunu bilerek onlarla ilgilenmesi, heyecanı arttırıcı maddelerden uzak kalarak ve heyecanı söndürücü ve düşürücü ilaçları kullanarak şehveti teskin etmesidir."[69]

Şehvet gücünün ifratının tedavisi zihni meşgul etmekten ve düşünmekten geçmektedir. Bununla birlikte şehveti harekete geçirici şeylerden de uzak durmak ve gerekirse şehveti azaltıcı ilaç içmek gerekebilmektedir.

Devvânî, şehvet gücünden kaynaklanan ikinci hastalık olarak zikrettiği tembellikte ifrattan bahsetmemektedir. O, istediği şeyleri elde edememesinden kaynaklı olarak şehvet gücünden hüzn ve hased hastalığının ortaya çıkacağını belirtmektedir.[70]

Şehvetin ifradından kaynaklı hastalıklara değinildikten sonra ikinci olarak hüzn ele alınmakta ve Kindî'den itibaren filozofların büyük çoğunluğun aynıyla aktardığı hüzn; "insanın sevdiğini kaybetmesinden ve istediğini el-

---

66 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 138.
67 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 142.
68 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 140.
69 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 138.
70 Osman Mutluer, "Ebu Bekir Razî ve Devvanî'de Ruhani Hastalıkların Tedavisi Üzerine Bir Karşılaştırma", *ISPEC 7th International Conference on Social Sciences and Humanities, September 18-19, 2021/Muş-Turkey*, (2021), 358.

de edememesinden hasıl olan ruhani bir elem"[71] tanımına yer verilmektedir. Devvânî, tanım içerisinde zikredilen sebepleri detaylandırmakta ve hüznün sebeplerini şu şekilde zikretmektedir: "Sebebi genellikle cismani hazlara şiddetli arzu ve şehvet duymak, tamahkarlık etmek, bedensel lezzetlere aşırı hırs göstermek, dünyevi güzelliklerin gerçekleşip devam etmesini beklemektir."[72] Tedavisi ise oluş ve bozuluş alemindeki hiçbir şeyin kalıcı olmadığını idrak edip kalıcı, daimi, sabit olanın akli işler ve ruhani mutluluklara yönelmek olduğunu vurgulamaktadır.[73] Üzüntünün zaruri olmadığı, geçici olduğu, çabuk unutulduğunu hatırlatmakta ve dünyadaki bütün sebep ve araçlara ilahi emanet gözüyle bakmanın, vakti gelince bizden alınacağının idrakinde olmak gerektiğini söylemektedir.[74] Devvânî, İslam ahlak filozoflarının üzüntü konusundaki genel çözüm önerilerini[75] takip ederek insanın yönünü geçici olandan kalıcı olana çevirmesi, gerçek anlamda sahip olduğu şeylere odaklanması ve kalıcı olanı arzulaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Devvânî en son olarak hasedi ele alarak ruhsal hastalıklar bölümünü sonlandırmaktadır. Hased bazen şehevi gücün erdemsizliği bazen de öfke gücünün bir erdemsizliği olarak ortaya çıkmaktadır. Şehevi güç devreye girdiğinde kişi, hasede neden olan nimetin o kişiden alınması ve kendisinin erişmesi konusunda bir hırsa kapılır. Öfke gücünü devreye girdiği durumda ise haset edilen kişiye kötü bir şeyin erişmesine yönelik bir istek vardır. Devvânî tarafından hastalıkların en kötüsü olarak nitelenen hased yüzünden hasid, başkalarının sahip olduğu nimet ve hayırlardan üzüntü duymaktadır. İlahi kaynaklı olan bu nimet ve hayırlar hiç kesilmediği için düşünürümüze göre hasetçinin üzüntüsü hiç son bulmaz. Hasedin hüzün ve öfke için uygulanan tedavi yöntemleriyle benzerlik arz ettiği ifade edilmektedir.

---

71 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 51; İbn Sînâ, "Risale fi mâhiyeti'l-hüzn ve esbâbihi (Hüznün Mahiyet ve Sebepleri)", çev. Mehmet Hazmi Tura, *Büyük Türk Filozof ve Tıb Üstadı İbni Sînâ Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 857, 859; İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk li'İbn Miskeveyh fi't-terbiye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 180; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 177; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 142.

72 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 142.

73 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 141.

74 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 144-145.

75 Çözüm yolları için bk. Emine Taşçi Yıldırım - Armağan Atar, "İslam Ahlak Filozof ve Düşünürlerinde Üzüntüyle Başa Çıkma Yöntemleri", *Bilimname* 49 (2023), 77-115.

Ayrıca gıpta ile arasındaki farka değinilmekte ve nimetin o şahsın elinden gitmeden istenmesinde bir sakınca görülmemektedir. Ancak bunların da belirli bir seviyesi vardır. En makul gıpta, uhrevi işler ve ruhi erdemlere yönelik olandır.[76] Hastalıkların en kötüsü olan hasetten kurtuluş yolu nimet ve hayırların kesintisiz bir şekilde Allah tarafından sunulduğunu idrak etmek ve bunlara tek başına sahip olunamayacağını farkına varmaktan geçmektedir. Hased duygusunun insanı sürekli olarak üzüntüye mahkûm edeceğini akıldan çıkarılmayıp hased etmekten uzak durulmalıdır.

Sonuç

Geçmişten günümüze ruh sağlığı ve hastalıkları üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Psikoloji, felsefeden ayrılmadan önce bu konular genel olarak felsefe içerisinde özellikle de insan davranışları üzerine inceleme yapan ahlak felsefesinin konusunu teşkil etmiştir. İslam ahlak felsefesi içerisinde de ruh sağlığı konusuna büyük önem verilmiş ve ruh sağlığının korunması için birtakım tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir. Ruh sağlığının bozulması sebebiyle ise bazı ruhsal hastalıkların neşet edeceği belirtilmiş ve bunlara yönelik bir takım çözüm önerileri sunulmuştur. Devvânî de kendinden önceki İslam Ahlak felsefesi geleneğini takip etmek suretiyle bu konuya yaklaşmıştır.

Ruh sağlığını korumanın temel görev olduğuna dikkatleri çeken Devvânî, erdemlerin kazanılması kadar korunmasının da elzem olduğuna işaret etmektedir. İnsanın kendi hatalarını görme konusundaki eksikliğini Râzî gibi farkında olan Devvânî, iyi bir dost seçiminin hem erdemlerin kazanılması hem de korunmasında hayati bir öneme haiz olduğunu söylemektedir. Kişinin kendisine çeki düzen vermesi, bir takım kötü fiillerden vazgeçebilmesi için iyi niteliklere haiz bir dost edinmesi gerekmektedir. Arkadaş seçimi, hangi yaşta olunursa olsun günümüzde de önemini yitirmemiş bir meseledir. Ahlaki davranışların sürdürülebilirliğinde arkadaş çevresi mühimdir.

Bütün gayretlere rağmen ruhsal hastalıklar neşet ettiyse hastalık türüne göre onlara farklı çözümler sunulması gerekmektedir. Ruhsal hastalıklara yönelik çözüm önerilerine bakıldığında öncelikli olarak kişinin içinde bulunduğu durumu farkına varması için düşünmesi istenmektedir. Bilinçli bir

---

76 Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 145-146.

farkındalıktan sonra ise bu durumu değiştirme yönünde faaliyete geçmesi beklenmektedir. Burada kişi, şehvete ya da öfkeye sebep olan durumları tespit edip onlardan uzak durmaya ya da bu sebepleri ortadan kaldırmak suretiyle bu aşırılıktan kurtarılmaya çalışmaktadır. Bedensel tıpta uygulanan yöntemlerden olan gıda tasarrufu, ilaç kullanma, zehir ve dağlama gibi yöntemler ruhsal tıbba uyarlanarak aşama aşama belli yöntemler uygulanmaktadır. Öncelikli olarak bilinçli bir farkındalığın ardından kalıcı şeylere yönelme, geçici şeylere meyletmeme, iyi meşguliyetler edinme, ilim öğrenme gibi çözüm yolları sunulmaktadır.

Sonuç olarak nefsani hastalıkların tedavisi sağlıklı bir toplumun inşası için çok önemlidir. Bu konuda Devvânî'nin ayetler, hadisler, anekdotlar ve şiirler aracılığıyla zenginleştirerek sunduğu çözüm önerilerinin ruhsal hastalıklarla ilgili günümüzde yapılan çalışmalara ışık tutucu unsurlar içerdiği söylenebilir.

Kaynakça

Akşit, Mirpenç. "Celâleddin Devvânî'de Ruhsal Tıp". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/4 (2022), 1055-1072.

Anay, Harun. *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Anay, Harun. "Devvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.

Bulut, Zübeyir. "Celaleddin Devvânî'nin İslam Ahlak Felsefesindeki Yeri". *Danişname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2021), 41-65.

Çağrıcı, Mustafa. "Kindî'nin Def'u'l-ahzân Adlı Risalesi, Kaynakları ve Tesirleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-8-9-10 (1992 1989), 221-241.

Çakmak, Nuriye. "Ahlâkın Değişmesinin İmkânı Konusunda Celâleddin Devvânî'nin İslam Ahlâk Düşüncesine Katkısı". *Danişname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2023), 25-48.

Devvânî, Celâleddîn. *Ahlâk-ı Celâlî: Levâmi'ü'l-İşrâk fî Mekârimi'l-ahlâk (Güzel Ahlak Hakkında İşrak Parıltıları)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.

Devvânî, Celaleddin. "İnsanın Hakikati". çev. Muhit Mert. *Dinî Araştırmalar* I/2 (1998), 199-211.

Fârâbî. "Fusûlü'l-medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)". çev. Hanifi Özcan. *Fârâbî'nin İki Eseri*. 45-138. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2005.

Göcen, Gülüşan. *Din Psikolojisi I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.

İbn Miskeveyh. "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu". çev. İbrahim Aslan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 327-332.

İbn Miskeveyh. *Tehzibü'l-ahlâk li'İbn Miskeveyh fi't-terbiye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

İbn Sînâ. "Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi". çev. M. Hazmi. *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi; Namaz Risalesi*. İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, 1959.

İbn Sînâ. "Risale fi mâhiyeti'l-hüzn ve esbâbihi (Hüznün Mahiyet ve Sebepleri)". çev. Mehmet Hazmi Tura. *Büyük Türk Filozof ve Tıb Üstadı İbni Sînâ Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*. 857-859. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Kindî. *Üzüntüden Kurtulma Yolları (Def'u'l-ahzân)*. çev. Mustafa Çağrıcı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Kocalar, Dinçer. *Gençlere Yönelik Öfke Yönetimi Becerileri Eğitim Kitapçığı*, 2024. https://rayp.adalet.gov.tr/resimler/581/dosya/ofke-yonetimi20-05-20214-38-pm.pdf

Mutluer, Osman. "Ebu Bekir Razî ve Devvanî'de Ruhani Hastalıkların Tedavisi Üzerine Bir Karşılaştırma". *ISPEC 7th International Conference on Social Sciences and Humanities, September 18-19, 2021/Muş-Turkey*, 349-360.

Râzî, Ebu Bekir. "Kitâbu'l-Tıbbu'r-Rûhânî (Ahlakın İyileştirilmesi)". çev. Mahmut Kaya. *Felsefe Risaleleri*. 82-195. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

Saruhan, Müfit Selim. "İslâm Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/1 (2006), 87-105.

Saruhan, Müfit Selim. *İslam Filozofları ile Ruhsal Tıp*. Ankara: Fecr yayınları, 2021.

Taşçi Yıldırım, Emine. *İslam Felsefesi ve Modern Psikolojide Ölüm Korkusu*. Bursa: Emin Yayınları, 2022.

Taşçi Yıldırım, Emine - Atar, Armağan. "İslam Ahlak Filozof ve Düşünürlerinde Üzüntüyle Başa Çıkma Yöntemleri". *Bilimname* 49 (2023), 77-115.

Tûsî, Nasîrüddin. *Ahlâk-ı Nâsırî*. çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.

Kitapçık III 9-13 Yaş Grubu İçin Etkinlikler/Psikososyal Destek Uygulama Rehberi. Erişim 28 Ekim 2024. https://www.hayatadestek.org/wp-content/uploads/2021/09/hdd-psikososyal-destek-uygulama-rehberi-3-9-13-yas.pdf.